

„Za čistší město“: Problémové lokality a jejich obyvatelé z pohledu místní politiky a správy*

BARBORA VACKOVÁ, LUCIE GALČANOVÁ, ONDŘEJ HOFÍREK**

IVRIS, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

‘Towards a Purer City’: Problem Localities and Their Inhabitants from the Perspective of Local Authorities

Abstract: Drawing on the results of a qualitative study conducted in twelve Czech cities, the authors discuss how ‘problematic localities’ are represented in the narratives of local politicians and public officials. They analyse the ways in which these localities are categorised and how these categorisations are used to legitimise the specific treatment of these places and their inhabitants. City governance and administration are considered to be a part of a modern tradition of urban planning and city management, which is analysed in the first part of the study. The second, empirical part shows how ‘common sense’, ethnicised attributes are activated and applied to the localities and their inhabitants in the narratives of politicians and public officials. These attributes are associated with a notion of impurity, which leads to the need for surveillance, discipline, or purification. From their analysis of these narrative practices the authors suggest that the borders of entitlement and the borders of responsibility are constructed. The borders of entitlement define who deserves the care provided by a state or a city; the borders of responsibility then delimit the symbolic space in which the state or city is perceived by its representatives to be responsible for the situation of its inhabitants and citizens. A crucial role is played in the process of border formation by (1) the application of ethnicised categories and inconsistent definitions of the objects of municipal and state care and by (2) the forms of ownership that apply to the housing stock in which these objects, that is, people, live.

Keywords: social exclusion, space, urbanism, purification, ethnicisation, local government and administration, qualitative research, Czech Republic.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2011, Vol. 47, No. 4: 633–656

* Článek byl vytvořen na základě empirického šetření Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti při Fakultě sociálních studií MU v Brně v rámci výzkumného záměru „Reprodukce a integrace společnosti“ (MSM0021622408) MŠMT ČR. Na projektu vedle autorů textu dále spolupracovali prof. PhDr. Petr Mareš, CSc., Mgr. Michal Nekorjak, Ph.D., PhDr. Imrich Vašečka, Ph.D., a Mgr. Jakub Grygar, Ph.D., jako externí spolupracující Mgr. Yasar Abu Gosh, Ph.D., Mgr. Klára Vomastková a Mgr. Jan Snopek. Autorky a autor děkují recenzentům za podnětné připomínky.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Barbora Vacková, Ph.D., Mgr. Lucie Galčanová, Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: vackova.bara@gmail.com, galcanov@fss.muni.cz.

1. Úvod

Koncepty sociální exkluze a inkluze jsou jedněmi ze základních pilířů evropských i tuzemských politik. Na poli evropských sociálních politik došlo k diskurzivnímu obratu od konceptu chudoby směrem k multidimenzionálnímu konceptu sociální exkluze a inkluze na konci osmdesátých let [Mareš 1999: 165], v českém prostředí až v průběhu let devadesátých. Cílem tohoto předdefinování dříve užívané kategorie chudoby byla mimo jiné snaha uchopit problematiku pluralizujících se horizontálních nerovností ve společnostech s důrazem na kohezi a konsenzus [Mareš 2007]. Jak ukazuje Mareš, „odsouvání určitých osob a kolektivit na okraj společnosti (marginalizace) či mimo ni (exkluze) představovalo ve všech společnostech *mechanismus sociální kontroly*, jímž společnost zajišťovala konformitu svých členů a zároveň posilovala svoji identitu.“ [op. cit.: 13; kurziva v originále] Hlavním spojovacím znakem těchto kolektivit je především sociálně vytvářená, sdílená a reprodukováná odlišnost spojená s konstrukcí obrazu *těch druhých*. Jak ukazují četné empirické a teoretické studie [Sýkora, Temelová 2005; Mareš 2006; Mareš, Sirovátka 2008; Sýkora 2009; Macešková, Ouředníček, Temelová 2009], jedním z výrazných projevů vyloučení sociálního je i vyloučení prostorové. To může být vnímáno jako jedna z jeho příčin [Musil, Müller 2008; Růžička 2011], častěji jako jeho důsledek [Sibley 1997; Růžička 2006]. Pokud hovoříme o sociálním vyloučení, označujeme tak proces či stav, kdy je některým jedincům či skupinám omezován či ztěžován přístup ke společenským zdrojům, šancím a pozicím, jež jsou předpokladem pro zapojení jedinců (skupin) do společenského života. Prostorové vyloučení chápeme v kontextu zvolené problematiky jako nedobrovolné (nechtěné, vynucené) bydlení (případně úplnou absencí místa pro bydlení) v prostředí, které znevýhodňuje své obyvatele problematickou dostupností či nepřítomností infrastruktury včetně základní občanské vybavenosti (plyn, teplá voda, veřejná doprava, obchody, školy, zdravotnická zařízení), ale také například silnou stigmatizací a problematickými symbolickými bariérami.

Cílem tohoto textu je představení výsledků empirického výzkumu, který byl zaměřen na rovinu lokálních politik a správy – naší snahou bylo porozumět procesu, kterým jsou politiky sociální inkluze přetavovány v politickou a administrativní praxi na mikroregionální úrovni. Na rozdíl od socioekonomické roviny řešení sociálního vylučování na úrovni státu (skrže trh práce, politiky zaměstnanosti, sociální systém) je řešení prostorové alokace sociálně vylučovaných přenášeno na lokální úroveň. Jako zdroj empirické evidence byly zvoleny narace lokálních administrativních pracovníků a pracovníků obecních úřadů a magistrátů 12 českých a moravských měst a lokálních politiků a političek. Doplněny byly o expertní rozhovory s představiteli neziskových organizací či dalších soukromých subjektů působících ve sledovaných lokalitách, vybraných na základě teoretické konstrukce vzorku. Tato rovina zkoumání se ukázala jako velmi plodná: je totiž prostorem specifického pnutí mezi státním a lokálním, mezi politikou a správou, mezi diskurzem veřejné politiky („toho, co by mělo být“) a diskurzem zkušenosti a praxe („toho, co je v daných podmínkách možné“).

Znamená to, že objektem našeho zájmu nebyly lokality samotné, ani jejich konkrétní obyvatelé. Nezabývali jsme se typy obyvatel, kteří v lokalitách žijí, jejich připisane i objektivní charakteristiky byly pro nás danou externalitou. Nezajímali jsme se ani o typy problémových lokalit, respektive jsme se nesnažili hledat je či dokonce je kategorizovat a tvořit typologie. Naším zájmem byly výhradně výpovědi získané během rozhovorů s klíčovými aktéry ve vybraných systémových (mocenských) pozicích a jejich analýza. Chtěli jsme zachytit, jak aktéři o problémových lokalitách hovoří a jakým způsobem své výroky legitimují, jak obhajují některé kroky, které města provádí, a konečně do jakého společenského kontextu celou problematiku zasazují.

Teoretickým pozadím naší práce jsou zejména dva specifické pohledy na moderní historii myšlení prostoru a společnosti (společnosti v prostoru): prostřednictvím teoretických koncepcí Michela Foucaulta a Richarda Sennetta ukazujeme, jak jsou promluvy o způsobech vytváření, plánování a správy městského prostoru propojeny s diskurzem pečujícího státu a formami dohledu vázanými na fyzické prostředí a jak je v souvislosti s nimi v průběhu 19. století v rámci modernistického projektu formován diskurz ne/čistoty. V rámci kvalitativního výzkumu mají teoretické úvahy, jež budou představeny ve třetí části textu, jasnou roli: specifikují naše předporozumění fenoménu sociálního vylučování a v mnoha případech nám poskytují konceptuální aparát k uchopení některých jeho dimenzí. Na druhou stranu jsme ale nepřicházeli do terénu se snahou naše teoretické předpoklady otestovat. Spíše naopak – volili jsme co nejotevřenější formy rozhovorů s aktéry tak, abychom byli schopni nalézt nové souvislosti. Analytická část textu pak ukazuje, jak se zmíněná modernistická myšlenková tradice projevuje v rámci diskurzivních praktik současných lokálních aktérů, kteří mají přímý (i když po výtce omezený) vliv na podoby městského prostoru a alokace různých skupin a jednotlivců v něm. Ukazujeme dále, jak jsou (realizované i zamýšlené) postupy jejich politické a administrativní praxe interpretovány a legitimizovány v rámci praxe diskurzivní (přičemž i nečinnost vnímáme v tomto kontextu jako svého druhu postup). Poskytovaný obraz záměrně vynechává některé podstatné části příběhu o sociálním vyloučení – především schází promluva samotných vylučovaných. Ti jsou zastoupeni pouze skrze reprezentace v rámci promluv zvolených administrativních či politických aktérů. Zdaleka také v textu nezaznívá plně hlas ostatních subjektů působících v lokalitách: neziskových organizací, nelokálních státních institucí či soukromých firem. Jsme si této epistemologické redukce vědomi a prosíme i čtenářky a čtenáře, aby ji měli při čtení na zřeteli. V následující části textu se pokusíme představit, jak bylo v rámci kvalitativního šetření postupováno a jaké výhody a omezení tento typ výzkumu přináší.

2. Metodologie výzkumu a průběh terénního šetření

Hlavním objektem našeho výzkumu byly narace obsažené ve výpovědích našich komunikačních partnerů a partnerek, které se nějakým způsobem vztahovaly k lokalitám, jež oni sami označovali jako problémové či vyloučené. Chtěli jsme porozumět tomu, jak jsou vyčleněné prostory viděny představiteli samospráv a správy obcí a měst, na jejichž katastrech se nacházejí. Jaké strategie jsou vůči nim uplatňovány, jsou-li těmito samosprávami generovány, udržovány a reprodukovány, nebo naopak integrovány zpět do města či obce, a jaké jsou překážky těchto snah o integraci. Zajímalo nás, jak je s těmito prostory (a jejich obyvateli) a problémy, které jsou s nimi spojeny nebo jen spojovány, diskurzivně zacházeno; jak se stávají předmětem politik a strategií, které si kladou za cíl sociálnímu a prostorovému vyčlenění předcházet nebo zvládat jeho důsledky a jak jsou interpretovány případné nezamýšlené důsledky tohoto jednání. Konečně nás zajímalo, jak jsou v těchto naracích volené strategie a opatření legitimizovány. Tento záměr odrážely naše výzkumné otázky: Jak samosprávy ve vybraných městech a obcích vymezují prostor, který považují za problémový? Jak vymezují jeho fyzické a sociální hranice? Jak třídí a charakterizují obyvatele tohoto prostoru? Jak tento prostor pojmenovávají a v jakém diskurzu jsou usazeny definice problémů s ním spojených (co a proč je považováno za problém)? Jak (za použití jakých pojmů a kategorií) popisují a interpretují svou pozici a jednání i pozice a jednání ostatních aktérů? A jak v souvislosti s těmito interpretacemi legitimizují vlastní přístupy a jednání? Vedle definic situace a jejich aktérů našimi komunikačními partnery a partnerkami nás tedy také zajímá, jak jsou ustavovány objekty jejich správy.

Vycházeli jsme přitom z předpokladu, že sociální a prostorové vyčlenění se neděje pouze *in situ* neboli v konkrétním místě. Tedy že problém jejich vzniku a reprodukce nelze lokalizovat pouze do oblastí obývaných sociálně vyčleňovanými a studovat jej pouze ve vztahu k jejich strukturálním možnostem a omezením. Nezbytnou podmínkou studia sociálního a prostorového vyčleňování je i studium prostředí, z něhož jsou vyčleňováni vyčleňováni, a faktorů, které k tomuto vyčleňování (území i obyvatel) vedou nebo jsou jeho katalyzátorem. Vycházíme z konstruktivistického pohledu: sociálně vyloučené lokality nechápe-me jako fyzické prostory *sui generis*, ale jako socioprostorové konfigurace, které jsou vytvářeny každodenním jednáním rozličných aktérů.

Dominantní datovou základnu našeho výzkumu tvořily hloubkové otevřené rozhovory se zástupci samospráv a státní správy v obcích, v nichž se nacházejí tzv. problematické sociálně vyloučené lokality. Výzkum probíhal ve druhé polovině roku 2009 ve 12 obcích z různých částí České republiky, v nichž lze nalézt známky sociálně-prostorového vyloučení (viz tabulku 1). Konkrétní místa pro výzkum byla vytipována na základě znalostí čerpaných z již existujících dokumentů, které se převážně věnují problematice sociálního vyloučení romské populace [GAC 2006; Kašparová, Ripka, Sidiropulu Janků 2008], zpracovaných pro vládu ČR a Agenturu pro sociální začleňování v romských lokalitách, a dále

Tabulka 1. Poloha, velikost a počet výzkumných lokalit

Lokalita	Populační velikost (v tisících obyvatel)	Poloha v rámci ČR (kraj)
1.	>100	Jihomoravský
2.	50–100	Ústecký
3.	50–100	Moravskoslezský
4.	50–100	Středočeský
5.	30–50	Olomoucký
6.	30–50	Jihočeský
7.	30–50	Středočeský
8.	10–15	Jihočeský
9.	10–15	Ústecký
10.	10–15	Královéhradecký
11.	10–15	Zlínský
12.	<1	Olomoucký kraj

Zdroj: vlastní výzkum.

na základě vlastních předchozích výzkumných zkušeností. Záměrně jsme vybírali obce s rozdílným typem urbanistického vývoje, historie, ale také např. mírou mediální prezentace případných kauz konkrétních lokalit.

Výzkumníci a výzkumnice provedli celkem 145 rozhovorů. Počty rozhovorů v jednotlivých lokalitách nebyly zcela proporcionální, závisely především na míře dosažené teoretické saturace. Šetření nelze považovat za reprezentativní: považujeme je za vysoce validní pro zkoumané lokality, nicméně jejich reliabilita je, typicky pro kvalitativní studie, nízká. Ve všech lokalitách byly vedeny rozhovory s muži a ženami na pozicích starostů, místostarostů či zastupitelů, sociálních terénních pracovníků, vedoucích a úředníků sociálních odborů, pracovníků odpovídajících za správu majetku města a bytových odborů. Dále byly pořizovány rozhovory s některými zástupci neziskových či církevních organizací, které vyvíjely v lokalitách činnost, s krajskými koordinátory romských poradců a zaměstnanci úřadů, které lze označit jako poradce pro menšiny či romské poradce (podobné pozice se vyskytují s různými označeními) a s pracovníky Agentury pro sociální začleňování v romských komunitách, pokud v lokalitách působila.

Při prezentaci výzkumu zachováváme anonymitu nejenom našich komunikačních partnerů a partnerek, ale také samotných lokalit – v případě, že bychom zveřejnili města, ve kterých náš výzkum probíhal, bylo by to v zásadě totéž, jako kdybychom zveřejnili konkrétní osoby, které v těchto místech zastávají velmi specifické a konkrétní funkce. Zároveň se ukázalo, že záruka anonymity často znamenala větší otevřenost komunikačních partnerů; o významu anonymizace

vypovídá i fakt, že mnozí z nich si vyžádali, aby nebyla používána záznamová technika – značná část rozhovorů tedy probíhala mimo diktafon a výzkumníci pořizovali podrobné terénní poznámky a průběžně psali interní výzkumné zprávy. Abychom neovlivnili předem výpovědi našich komunikačních partnerů a partnerek, požádali jsme je v úvodu rozhovoru, aby sami identifikovali a charakterizovali problematické lokality ve své obci. Pojem „problematická lokalita“ byl považován za natolik obecný, že umožňoval (v intencích interpretativního přístupu) samotným komunikačním partnerům a partnerkám naplnit jej vlastními obsahy a definovat, co považují za problematické a proč. Zároveň však jasně vymezil prostorový aspekt problematiky.

Při analýze empirických dat vycházíme z principů modifikované zakotvené teorie [Strauss, Corbin 1997, 1999; Clarke 2005], jež nám umožnila nejen propojit na obecnější úrovni zjištění členů a členek týmu z různých lokalit, ale především ukotvit naše tvrzení v datech. Na rozdíl od klasicky pojímané zakotvené teorie však poukazujeme na jasné propojení uvedených zjištění s naší předchozí teoretickou znalostí, což nám umožňuje na základě studia specifických promluv porozumět jejich aktérům a poodhalit některé obecnější principy politické praxe a správy. Význam zkoumání diskurzivní praxe shrnuje Šmídová [2009: 48]: „Co a jak říkáme, jsou diskurzivní praktiky, které jsou zároveň praktikami sociálními a jsou pevně zapuštěny v sociálních a materiálních strukturách. Popisy jsou součástí události, o které vypovídají.“ Teoretické předporozumění fenoménu nám umožňuje uvést zjištění do souvislosti s předchozím poznáním (forem městské správy a fenoménu sociálního vylučování).

Součástí tohoto předporozumění je také propojení konceptů sociálního vyloučení, jeho prostorové dimenze a etnicity v rámci sociální teorie. Jak poukazuje Sibley [1996], je organizace prostoru integrální součástí procesu ustavování odlišnosti a marginalizace této odlišnosti její negativní reprezentací (označení za deviantní, znečišťující, v extrémních formách za přírodní, tedy ne-lidskou, či animální). Tato marginalizace je v západních společnostech běžně vázána na etnický definované kategorie (i když zdaleka nejen na ně, jak ukazují příklady kategorií genderu, stáří, duševního či tělesného onemocnění a jiné). Problematika etnicity je důležitou součástí vědeckého diskurzu o vyloučených prostorech: i proto jsme při konstrukci výzkumného vzorku vycházeli také ze studií, které kombinují problematiku vyloučení s otázkami etnicity. Nechtěli jsme však zkoumat či problematizovat etnicitu obyvatel lokalit, zajímavé bylo, jakou roli může hrát ve výpovědích osob, které mohou existenci těchto míst ovlivňovat: zda, jak a v jakých kontextech je komunikačními partnery z významňována.¹

¹ Ukázalo se, že romská etnicita byla všemi našimi komunikačními partnery považována za jeden z hlavních atributů těchto lokalit, a to i v případech, kdy poukazovali na fakt, že ne všichni jejich obyvatelé jsou Romové. V jejich výpovědích se problémovost lokalit až na výjimky nespojovala s dalšími prvky sociálního vyloučení, jako jsou bezdomovectví, žebrota, azylové domy, nebo s jinou než romskou etnicitou.

3. Teoretická východiska

Teoretické pozadí naší analýzy tvoří především dva konceptuální přístupy ke studiu správy urbánního prostoru. Za prvé jde o koncept purifikace rozpracovávaný v kontextu městského životního stylu a jeho proměn od 70. let minulého století Richardem Sennettem. Za druhé pak koncept disciplinace vnesený do sociálních věd Michelem Foucaultem. Jsme si samozřejmě vědomi rozdílných východisek obou autorů – zatímco Foucault se zabývá mechanismy moci v moderní společnosti, pro Sennetta je v jeho výkladu zásadní problematika individuálního i skupinového hledání a konstruování identity. Přesto, jak ukážeme v závěru této části textu, považujeme propojení těchto dvou konceptů za přínosné. Mimo jiné proto, že pozadí obou dvou konceptů je tvořeno předpokladem, že významnou stratifikační silou ve společnosti je sdílená představa o čistých a nečistých kategoriích a jejich morálních konotacích.

3.1 Čisté a ne-čisté jako stratifikační kategorie (nejen) v městském prostoru

Urbanizace, jako specifický proces proměny společnosti, je bezesporu součástí modernizačního projektu. Zároveň se s procesem urbanizace, respektive modernizace západní společnosti začala formovat samostatná disciplína urbánního plánování, jež se zabývá městským prostorem jako takovým: součástí představ o modernitě se stal i obraz města a forem jeho výstavby a správy [Foucault 2000b, 2007]. Moderní město je prostředím, které bylo plánováno s neustálou myšlenkou na moderní společnost. Cílem urbanistů bylo nejenom formovat hmotu, ale prostřednictvím hmoty společnost: refleктоvali tak obdobné sociální problémy, jaké byly v zorném poli tehdejší politiky. Ve spolupráci architektů, urbanistů, sociálních reformátorů i politiků vznikala představa o čistých a bezpečných městech. Byla reakcí na zásadní problémy rychle rostoucích průmyslových měst 19. století a jako taková zdůrazňovala především potřebu hygienicky nezávadného životního prostředí, bezpečného prostoru ulic a náměstí a konečně hledala řešení pro uspokojení poptávky po slušném bydlení pro masu dělníků, která se ve městech objevila. Cílem bylo zabránit opakujícím se epidemiím cholery a dalších nemocí, snížit míru kriminality a ostatních patologických jevů (jako byl rozšířený alkoholismus, prostituce či sázení), ale také zvýšit bezpečnost provozu na ulicích přeplněných povozy, lidmi a prvními prostředky hromadné dopravy.²

Důraz na zdravé a hygienicky nezávadné prostředí je jedním z indikátorů pozice, kterou v sociálním prostoru zaujímá obraz *čistoty*. Jeho význam, jak se ukazuje v některých z našich výzkumných lokalit, je stále velký. Čistota a nečistota, respektive *být čistý* či *nečistý*, jsou osobní charakteristiky, často připsaného charakteru, které mají ve společnosti významnou stratifikační funkci. Dnes již

² Podrobněji o stavu evropských měst v období rané modernity např. Engels [1950], Hall [1999] či Inwood [2003].

klasická antropologická studie Mary Douglas *Purity and Danger* [Douglas (1966) 2002] upozorňuje na kulturní souvislosti vztahu znečištění a morálky. Vypovídá mimo jiné o tom, že dodržování pravidel dotýkajících se různých typů (sociálního, morálního) znečištění (jako je např. incest) je mechanismem stabilizace společnosti i jejích hranic. Čistý či ne-čistý jsou pojmy tradičně vázané na ústřední společenské hodnoty. Stratifikační, respektive exkluzivní mechanismus spojený s opozicí *čistota – ne-čistota* je tedy jednou z variací na téma možných nástrojů sociální kontroly, jak jsme o nich hovořili v úvodu tohoto textu. Na totéž propojení morálních kategorií s obrazy *ne-čistoty* poukazuje při svém studiu prostorových souvislostí sociálního vyloučení také Sibley [1997]. Jedním z jeho hlavních argumentů je, že „prostorová purifikace je hlavním rysem organizace sociálního prostoru.“ [op. cit.: 77] Ukazuje řadu příkladů symbolického označování jinakosti v západní kultuře. Upozorňuje mj. na asociace spojené s bílou a černou barvou: „Černá je běžně užívána k označení špíny, která je asociována s hanbou a nákazou. Jinými slovy, má toto označování praktické i morální asociace, které z černé tvoří významný znak sociální difference.“ [op. cit.: 22] Odkazuje na analýzu příkladů klasické anglosaské filmografie, ve kterých naopak bílá asociuje „řád, racionalitu, nesmlouvavost, kvality kontrastující s černým ne-řádem, iracionalitou a vágností.“ [op. cit.: 23]³ Dalším Sibleym zmíněným označujícím je obraz *nákazy*, který je významově spjat se schopností ne-čistého kontaminovat své okolí, a to opět jak ve smyslu fyzického znečištění, tak choroby a zejména morální nákazy. Můžeme shrnout, že jeho analýza především ukazuje, jak toto nebezpečí nákazy, respektive obrazy ne-řádu a nedisciplinovanosti asociují s vnímáním *jinakosti* vyplývající z odlišného třídního postavení, národní příslušnosti či – což je podstatné pro naši analýzu – odlišné etnicity. Purifikace a ohraničování prostoru obývaného vlastní skupinou má tedy hlubší morální hodnotu: „Prostorové hranice jsou z části hranicemi morálními. Prostorová separace symbolizuje morální řád.“ [op. cit.: 39] Takovým způsobem byly utvářeny i nově vznikající prostorové hranice v rostoucích městech 19. století, skrze něž se formovaly oddělené prostory obývané dělnickou třídou a městskou střední a vyšší třídou. Vytvářely se jako preventivní opatření před *nákazou*, která se mohla šířit z dělnických čtvrtí, ať už šlo o nákazu biologickou, či morální.

3.2 *Jevišťe modernity – purifikované a disciplinované město*

V tomto období vzniklo v pravém slova smyslu moderní město, které v sobě spojuje dvě tendence – k purifikaci a disciplinaci. Město je purifikované nejen ve svém materiálním prostředí jako místo, kde chodníky mají být čisté, vzduch dýchatelný, voda pitná a splašky kanalizované (i dnes často nedosažitelné ideály), ale také

³ Odkazuje na práci Richarda Dyer *The Matter of Images: Essays on Representation* [Dyer 1993], který uvádí filmy *Jezebel* (USA, 1938), *Simba* (VB, 1955) a *Night of the Living Dead* (USA, 1969). Podobných příkladů bychom v klasické i filmové literatuře jistě našli desítky.

ve svém sociálním prostředí. K udržení této *čistoty* je pak třeba specifických typů individuální, ale také skupinové disciplíny. Pokud se budeme zabývat sociální dimenzí purifikovaného prostoru, můžeme snadno identifikovat několik úrovní procesu purifikace: úroveň jednotlivce (psychologizující přístup k tématu individuality a identity), skupinovou a vzhledem k našemu zájmu také městskou (v jistém slova smyslu celospolečenskou) rovinu, na které jsou formovány požadavky a úkoly správy urbánního celku.

Koncept purifikace individuální identity a její dopady na vyšší úroveň společenských fenoménů rozvinul Richard Sennett [1996]. Purifikace je podle něj projevem obav ze ztráty přesné představy o tom, jaká je má osobní identita a pozice ve společnosti. Představuje obranu v případech, kdy je osobnost člověka vystavována tlakům okolí, především v takových životních situacích, kdy jsme vystaveni potřebě volit z jedné či více možností.⁴ Purifikace vede podle Sennetta k eliminaci vztahů s okolím, aby se předcházelo konfliktním situacím. Často jde však o velmi razantní a někdy i násilné řešení, při kterém je vyloučení jiných formou ochrany vlastního společenství. Přitom zdroj soudržnosti v tomto případě nepředstavuje sdílení každodennosti, protože v purifikované společnosti k němu dochází minimálně, ale potřeba vymezování se vůči jiným: „Čeho se bojíme, je to, že se mezi námi objeví něco ‚jiného‘ a my budeme zraněni vlastním poznáváním ‚jinakosti‘.“ [Sennett 1996: 43] Významně se pak tento proces podle něj projevuje v proměnách forem městského soužití. Od 70. let minulého století se objevují kritické hlasy, které upozorňují na ztrátu pestrosti městského soužití a na stále se zvyšující diferenciaci a separaci urbánního prostoru.⁵ Ta je podle Sennetta důsledkem právě purifikačního procesu, během něhož získaly individuální životy jednotlivců a jejich rodin novou podobu: rodiny se uzavírají do privátních prostor soukromých domů na velkoměstských předměstích a bohatost jejich sociálního života i pestrost styků s okolím se omezuje. Hovoří v tomto kontextu o „láse ke ghettu“, kterým však nemá na mysli segregované lokality, ale naopak „purifikovaná“, sociálně očištěná středostavovská suburbánní sídla [Sennett 1992]. Takto pojatý proces purifikace však neznamená pouze eliminaci jiných z vlastního sociálního prostředí, ale především silnou disciplinaci uvnitř vlastní skupiny.

Pojem disciplíny je v sociálních vědách spojován zejména se jménem Michela Foucaulta. Základem disciplinační moci je internalizovaný dohled [Foucault 2000a] – jak uvidíme, i empirická zkušenost potvrzuje stále oceňovaný význam

⁴ Jak poukazuje Anthony Giddens, stává se v soudobé společnosti možnost volby jistým typem znejistňující povinnosti. Rozvolněním tradičních vazeb, rozvojem společnosti masové produkce a ještě více s nástupem pozdně moderní společnosti masové spotřeby a ekonomickým bohatnutím obyvatelstva je prostor, na nějž se vztahuje diskurz svobodné volby, rozšířen i do nejdrobnějších aspektů každodenního života [Giddens 1991].

⁵ Za všechny jmenujme např. Jane Jacobs [1972], na kterou odkazuje sám Sennett, či práce Manuela Castellse z přelomu 80. a 90. let viz např. [Susser 2002]. Přehledně o této problematice např. [Šuleřová 2006].

tohoto mocenského nástroje v jeho nejrůznějších podobách.⁶ Nedílnou součástí disciplinace je ale také mechanismus vylučování: disciplinační proces se mimo jiné [podrobněji viz Foucault 2000a: 199–315] odehrává v „časových řadách“, které jsou zakončovány „zkouškou“. Postup do další z řad je podmíněn jejím úspěšným absolvováním; v případě neúspěchu následují sankce – nejextrémnější podobou sankcí je některá forma vyloučení [např. Mareš 2002; Sedláková 2002]. Princip uplatňování moci tkví v individuálním přístupu, který předpokládá existenci porovnatelných jedinců schopných odvádět porovnatelné výkony. Existuje představa „normálního“ individua, které je dobře vytrénováno k tomu, aby splňovalo požadavky – v jednání, v pracovním výkonu, v životě. Zároveň takový přístup k výcviku a kontrole výkonů umožňuje jednoduchým způsobem akci administrovat – pořizovat záznamy a vytvářet hodnotící tabulky, a tak průběh a všechny aktéry kontrolovat (včetně těch, kteří v rámci hierarchické struktury výcvik a zkoušení provádějí).

Foucault tvrdí, že od 18. století byly tyto mechanismy postupně zdokonalovány a ve všech sférách společnosti pronikaly do praxe vládnutí. V přednáškách z roku 1978 [Foucault 2007] se odvolává na příručku o správném fungování policie. Její autor Nicolase de La Mare (také Delamare)⁷ vyjmenovává oblasti, ve kterých je vhodné provádět (policejní) dozor, a tedy spadají pod státní správu: náboženství, morálka (z důvodu zajištění dobroty života), hygiena a výživa (ochrana života), veřejný pořádek, správa budov, náměstí a silnic, věda a svobodná umění, obchod, výroba a řemeslo, služební a nájemní dělníci (pro zajištění všeho pro pohodlný život), divadlo a hry (pro zajištění životních potěšení) a konečně výchova chudých a péče o ně, kteří jsou stejně jako vše ostatní důležitou součástí veřejných statků. Vytvořil tak jednoduchá pravidla pro dosažení podmínek zajišťujících dobrý, pohodlný a příjemný život [Foucault 2007: 334]. Z našeho hlediska je zajímavé, že součástí této vize je nejen péče o chudé, ale také jejich výchova. S touto péčí o chudé se začíná moderní moc uplatňovat na nově se objevujícím poli privátního života – nejde pouze o udržení pořádku na veřejných prostranstvích, dohled proniká do samotných domácností a bytů tak jako komunistický důvěrník starající se o hygienu romské dívky v Menzelových a Hrabalových *Skřiváncích na niti*. Systém výchovy, disciplinace, je založen na principech dozoru, časových řad, zkoušek a sankcí. Úspěšný postup a absolvování těchto kroků (včetně ochoty se jejich pravidlům podřídit) umožňuje rozlišit mezi těmi, kdo jsou hodni zájmu pečujícího státu – tedy například tzv. *nezaslouženě chudí* (*undeserving poor*) – a těmi, kdo jsou chudí zaslouženě, tedy současným slovníkem řečeno „nepřízpůsobiví“.

Ačkoli jsou Sennett a Foucault vedeni rozdílnými východisky, ve vztahu k městskému prostoru a jeho správě docházejí k podobným popisům situace.

⁶ Hlavním „vtipem“ architektury panoptikonu, která Foucaultovi slouží jako metafora disciplinační moci, je fakt, že do věže uprostřed stavby není vidět – není tedy jasné, kdo se dívá či zda se někdo dívá. Dohledem může být pověřen i někdo z internovaných jedinců.

⁷ Nicolas de La Mare: *Traité de la police*, první část vydána poprvé v roce 1705.

Součástí panoptického dozoru je princip rozčlenění, který umožňuje efektivní kontrolu normalizovaných jedinců. Tento princip vysvětluje Foucault na příkladu města nakaženého morem, které se stává dokonale administrovaným prostorem: existuje v něm záznam o každém jedinci, jeho pozici, povinnostech a (v tomto konkrétním případě) zdravotním stavu.⁸ Je to ideální obraz politické správy (města) – je zajištěn řád a neexistují žádné nepředvídatelné problémy, které by nebylo možno řešit. Jde o techniky, kterými je společnost schopna naplnit potřebu purifikace, o společenské projevy disciplinace, jež je pro tento proces nezbytná. I podle Sennetta v jeho důsledku vzniká klasická podoba městského plánování. Město je chápáno jako jeden celek a s jako takovým je s ním nakládáno – promýšlí se na rovině funkčního zónování a propojování jednotlivých oblastí. Sennett [1996] upozorňuje na to, že takovýto způsob projektování městského prostoru v sobě imanentně obsahuje víru, že řád, na základě kterého představa o budoucnosti města vzniká, se nezmění. Je to činnost, která reprodukuje a znovu potvrzuje *status quo* ve společnosti. Takzvané problémové lokality pak můžeme chápat jako místa, ve kterých je *status quo*, ono obecné očekávání spojené s podobou řádu, města a jeho společnosti, narušován.

Zde se setkáváme s druhou polohou významu vizuality těchto lokalit (první je její role v možnostech dohledu). Vnější pozorovatel je často chápán jako prvky narušující harmonii celku, místa kontaminace, ne-řádu. Budeme-li chápat městský prostor jako jeviště, jehož scénografie má svá pravidla daná urbánním plánováním, pak jsou tato místa chybami v celku. Forma znečištění se zde stává stigmatem, které je velmi snadno viditelné. A jak píše Goffman, u stigmatu je „viditelnost klíčovým faktorem“ [Goffman 2003: 61]. Významný prvek vlivu stigmatu, a to „dešifrovací schopnost publika“ [op. cit.: 64], je v tomto případě velmi rozšířen – kolemjdoucí prostě vidí, že situace v konkrétním místě se vymyká obecně přijímané normalitě. Pro samotnou analýzu se zdá být ostatně velmi přínosný celý Goffmanův koncept sociálních rolí a jejich ztvárňování na jevišti sociálního života [Goffman 1999]. Mechanismy disciplinace se pak jeví jako ty, jimiž lze dosáhnout souladu ve všech složkách „představení“ – zejména „rolí“ a „fasád“.

⁸ Město je „uzavřený, rozkouskovaný, ve všech svých bodech kontrolovaný prostor, kde jsou jednotlivci vsazeni na vymezené místo, kde jsou kontrolovány i ty nejmenší pohyby, kde jsou všechny události zaznamenávány, kde centrum a periferii propojuje nepřetržitá činnost zapisování, kde moc působí nerozděleně podle souvislého hierarchického schématu, kde je každý jednotlivec neustále vyhledáván, zkoušen a distribuován v prostředí živých, nemocných a mrtvých – to vše utváří kompaktní model disciplinárního dispozitivu. (...) Spíš než masivní a binární rozdělení na jedno a druhé (zdravé a nemocné leprou – pozn. aut.) vyžaduje mor množství separací, individualizující rozmístění, do hloubky organizovaný dohled a kontrolu, intenzifikaci a rozvětvení moci.“ [Foucault 2000a: 277–279] Moderní společnost pak využívá tohoto disciplinačního principu rozčlenění v kombinaci s principem vyloučení, který ilustruje příkladem města nakaženého leprou, jež řeší svůj problém speciálně vyčleněnými prostory – leprosárii. Kombinace obou technik je účinným spojením kontroly a vyloučení.

4. Analytická část

4.1. Vznikání problémových lokalit a jejich charakteristiky

Lokality, které naši komunikační partneři a partnerky identifikovali jako problematické, byly v prvé řadě popisovány z hlediska jejich kvality: „Jela jste vlakem? Viděla jste tu hrůzu?“ nebo „Kudy jste sem přišla od nádraží? To jste si mohla udělat obrázek sama.“ Fakt, že se v tomto městě návštěvník od hlavního vlakového nádraží do centra dostane jedinou ulicí, která je považována za problematickou, pouze zdůrazňuje to, co se objevuje ve všech lokalitách: na prvním místě je zmiňována devastace domů a v návaznosti na ni bytového fondu – oprýskané omítky, zničená okna a dveře, neutěšený stav okolí, které bývá zaplněno odpadky, křesly, o kterých není jisto, zda jsou na vyhození či k použití, polorozebranými vraky automobilů atd. Jde o jakési vizuální znečištění, které je popisováno jako vada na kráse města. Ukazuje se také, že v místech, kde nejsou lokality takto „na očích“, není potřeba řešení situace vnímána tak akutně.

Devastace, respektive důraz na ni kladený, je nejobecnějším společným jmenovatelem lokalit, které jsou jinak diferencované co do rozlohy, počtu domů i historie svého vzniku. Ve vyprávění aktérů o vzniku problémových míst se ukazuje několik společných linií. Podívejme se na některé konkrétní příběhy. Ve velké části z nich hraje roli nekontrolovaná a nekontrolovatelná transformace centralizovaného socialistického plánování v neoliberálně postkomunistický trh. V jednom okresním městě, které se pyšnilo pověstí místa, kde provádí vhodnou integrační politiku, získávalo sociálně slabé obyvatelstvo nové byty v experimentálním domě (bytové jednotky 1+1) na panelovém sídlišti. V době před dvaceti pěti lety byly tyto byty žádaným znakem slušného sociálního statusu. Po změně ekonomického systému zůstali obyvatelé v domě, který začal chátrat, město neinvestovalo do jeho oprav a dům postupně získal pověst špatné lokality. V několika lokalitách jsme se setkali s tzv. „problémovými domy“, které byly původně postaveny jako ubytovny (po roce 1989 zaniklých podniků nebo pro zaměstnance drah) či koleje (plánovaných vysokých škol, které nevznikly). Když po roce 1989 zmizel původní smysl jejich výstavby, staly se z nich bytové domy s minimálními bytovými jednotkami. V obou těchto příbězích nacházíme první z výrazných vyprávění o tom, proč vznikají vylučované lokality: podle něj vysoká koncentrace malometrážních, a tedy finančně dostupných bytů, vede ke koncentraci sociálně slabých obyvatel.

Druhým výrazným vyprávěním je příběh o romských rodinách, ke kterým se stěhují příbuzní. Zejména u lokalit tvořených více než jedním domem je pak jejich vznik svázán s touto charakteristikou obyvatel. „Oni si to řeknou,“ či „Oni prostě chtějí bydlet spolu,“ je pak klasická odpověď na otázku, jak je to možné. Podobné vysvětlení pak nacházíme v případě bytového fondu vlastněného městem i soukromníky. Propojení malometrážních bytů s touto vlastností a sestěhovávání velkých rodin pak vede podle aktérů, se kterými jsme hovořili, ke vzniku a růstu lokalit.

Takto vytvořené lokality jsou pak často vnímány jako místa, kam „se nechodí“: „Ti, co to tam znají, se snaží té ulici vyhnout,“ kde to není rozumné: „Běžte se tam podívat, ale nedoporučuju sama,“ (v intencích předchozího pojetí, že problém je možné „vidět na vlastní oči“). Na tuto představu je vázán i strach z nákazy. Jako příklad můžeme uvést *kontaminaci* panelového sídliště přilehlou problémovou lokalitou. Je označováno jako špatná adresa, což se vysvětluje tím, že jediná přístupová cesta sem vede právě ulicemi, které jsou vnímány jako problémové. Stejně tak může fungovat i přesun jejich obyvatel do jiných částí měst (například díky mechanismům přidělování bytů těm, kteří se osvědčí – viz dále kapitola 4.5) – především z politického pohledu je problematické riziko „znečištění“ doposud stabilních oblastí, které pak „půjdou dolů“, tedy ztratí svou ekonomickou a statusovou hodnotu.

4.2. Obyvatelé problémových lokalit

Je zjevné, že problémové lokality nejsou charakterizovány pouze skrze své fyzické vlastnosti, ale (zejména) skrze své obyvatele. Ti jsou pak jedním z vizuálních negativ těchto prostor: podle vyprávění zde „bezcílně lelkují, vytvářejí hloučky, žijí na ulicích“. Jejich přítomnost na ulicích a dvorech vyvolává u procházejících obyvatel pocit nepohodlí či nepatřičnosti spojený s jejich jinakostí – totiž že setrávající by tam vlastně neměli být. Jejich přítomnost a stagnace je (v protikladu k pohybu a činorodosti těch, kteří jdou či jedou za prací, z práce, nebo zasloužené strávit volný čas do svého cíle) v očích komunikačních partnerů nahlížena jako jeden z problémů, který úzce souvisí s morálním vymezením – měli by správně být jinde – dospělí v práci a děti ve škole. S tímto zábořem veřejných prostranství pak souvisí řada historek, které se k místům váží a skrze které je místům a obyvatelům připisován status nebezpečných. Zmiňováno je především obtěžování (často ze strany dětí) a drobná kriminalita, ale také historky o násilí a loupežných přepadeních.

Jinou formou zviditelnění obyvatel sociálně vyloučených lokalit je pravidelné docházení na úřady s různými požadavky na městskou správu. Jako problémoví jsou pak našimi komunikačními partnery vnímáni právě tyto viditelní obyvatelé: „No ale já bych to ještě řekla tak, většinou sem chodí, jako ‚vy nám musíte pomoci, vy to musíte zařídit‘, to jsou většinou ti Romové. Ti sociálně slabí bílí, když to řeknu tak, ti sem tak nechodí, jo, ti si prostě žijou v tom svojem binců, který si tam nadělali, ale nechodí sem nás tak otravovat“ (vedoucí bytového odboru). Spoléhání se na cizí pomoc je pak často zmiňovanou vlastností připisovanou především Romům a zástupci měst často zmiňují, že „jejich myšlení je, že všechno musí zajistit obec a stát“ (úřednice sociálního odboru).

Je patrné, a ukázalo se to již ve vyprávěních o vzniku lokalit, že ačkoli jsme se při vedení rozhovorů snažili vyhybat etnizaci tématu,⁹ oslovení komunikační

⁹ Jedním z témat výzkumu byla analýza verbalizace problémů sociálně vyloučených loka-

partneři při rozhovorech často kognitivní brýle etnicity používali – tedy že pro ně byl etnický prvek inherentní součástí sociální reality těchto socioprostorových konfigurací. Až na výjimky zástupci samospráv a státní správy neuvádějí jako příčinu problémů obyvatel sociálně vyloučených lokalit jejich životní podmínky a sociální prostředí. Naopak téměř vždy tyto příčiny spatřují v osobnostních charakteristikách či případně přímo v etnicitě těchto obyvatel. Odpovědným zástupcům města je tedy téměř ve všech případech vlastní aplikování esencialistických kategorií.¹⁰ „Oni kradou všichni (...) to jsou spíš takový opravdu nepřízřusobivý, ti by asi měli jít tam (plánovaná lokalita určená neplatičům nájemného za městem – pozn. autoři), protože děcka nevychovaný, bordel dělají, odpadky, krysy se tam prohánějí.“ (úřednice sociálního odboru)

Tuto percepce ale chápeme jako kategorizaci usnadňující nakládání se sociální realitou, jako vytváření kategorie „zdravého rozumu“ [Brubaker 2004], která není nutně v souladu s přístupem sociálních vědců ani tvůrců strategických materiálů pracujících s koncepty sociálního vyloučení na vyšších než lokálních úrovních. Výroky zainteresovaných aktérů ukazují, že jsou si sami vědomi problematičnosti tohoto etnizujícího přístupu. Jako jeden ze znaků tohoto „hledání kompromisu“ vidíme už samotný průběh rozhovorů. Během nich se vyžadovaná politická korektnost postupně proměňovala v předpoklad jakéhosi tichého či přiznaného porozumění, že hovor je veden o Romech. Naši partneři v rozhovorech předpokládali, že s nimi sdílíme jejich kognitivní kategorie zdravého rozumu. Toto porozumění však bylo kombinováno se zdůrazněním, že nejde o Romy jako takové, ale o jednotlivé problémové rodiny.

Druhou vrstvu tohoto pojmového problému – jak mluvit a zároveň nemluvit o Romech – představuje rozpor uvnitř principů řešení problémů sociálně vyloučeného obyvatelstva. Existuje v nich kontradikce mezi požadavkem na neetnizující správu (vyjádřený obecnou stížností „Nesmíme Romy počítat, ale pak po nás ty počty stejně chtějí.“), ale etnizované uplatňování státní inkluzivní politiky, jehož hlavním představitelem se během posledních dvou let stala Agentura pro sociální začleňování v romských komunitách. Jinými slovy lokální aktéři pocítují a musí se vyrovnávat s tím, že deetnizovaná, na občanském principu založená politika je naplňována skrze instituce založené na etnicitě jejich klientů. Mimo jiné jsou tak paradoxně působením státu posilovány etnizované obsahy kategorií sociálního vylučování.¹¹

lit, a bylo tedy pouze na našich komunikačních partnerech, aby situaci popsali v rámci diskurzu, který jim je vlastní.

¹⁰ Psychologický esencialismus charakterizujeme slovy Gelmanové [Gelman 2003] jako intuitivní koherentní organizační rámec, podle něž lidé patřící do určité kategorie do ní patří právě a pouze proto, pokud sdílejí něco vnitřního, nepozorovatelného a neměnného, co zásadním způsobem určuje jejich identitu, příslušnost k dané kategorii a to, „čím jsou“.

¹¹ Pocity deziluze a posilování nedůvěry vůči státním politikám posílily i problémy v zavádění projektů spojených s působením Agentury v konkrétních lokalitách.

4.3. Konstrukce hranice oprávnění

Vidíme, že prostorové a sociální vyloučení jde ruku v ruce: vyloučené prostory nemohou být chápány odděleně od svých obyvatel, kteří jsou vnímáni jednak jako jejich součást a zadruhé jako původce jejich stavu. Otázkou ale zůstává, na základě jakých informací jsou kognitivní kategorie svými uživateli konstruovány. Při hledání odpovědi na tuto otázku jsme se setkali s potřebou našich komunikačních partnerů mít v lokalitě partnera k dialogu. Vzhledem k tomu, že strukturální podmínky v lokalitách často neumožňují, aby v nich působil takovýto zástupce,¹² vysílají města do lokalit nejčastěji své terénní pracovníky, kteří tuto postavu částečně nahrazují (k dalším typům styčných pracovníků se dostaneme dále v textu) a mimo jiné shromažďují informace o svých klientech a obyvatelích lokalit. Dalším zdrojem je pak setkávání tváří v tvář s klienty na relevantních odborech městských úřadů. Ve vztahu k vybudované představě o sociálně potřebných pak toto setkávání hraje důležitou roli při hodnocení obyvatel problémových lokalit v kontextu zne/užívání sociálních dávek, který zahrnuje problém, jež nazýváme *skryté bohatství*.

V rozhovorech se ukazovaly příběhy a obrazy takzvané „z praxe“ odkazující k představě o „reálném, skutečném“ bohatství žadatelů o dávky / Romů, která je vytvářena opět na základě vizuálního zhodnocení. Klienti často „nevypadají, že jsou v hmotné nouzi,“ a setkáváme se s referenční kategorií, v tomto případě s typem „osamělé matky“, kdy „na matce samoživitelce s dítětem to poznáte, že je na dávkách“. Chudoba, tak aby zasluhovala pomoc a podporu, je tedy mj. vnímána v goffmanovských intencích vhodné či správně zvolené osobní fasády, respektive nenaplnění její očekávané formy v podobě vizuálních znaků dokládajících potřebnost [Goffman 1999] jako stav, který by měl být vidět. V tomto kontextu je také posuzována výše sociální podpory a dávek, jež je zde interpretována jako nedostatečná: „To poznáte, kdo je na dávce, dvacet let, to by nepřežili, to není na celý život“. Tím je dále podpořena představa, že pokud někdo „přežije“ i v případě „závislosti“ na sociálních dávkách, nutně je musí doplnit o jiné, nelegální zdroje příjmů, jako je trestná činnost, výdělky na sekundárním trhu práce, kšefty atp.¹³ Zároveň je tato skutečnost podporována „důkazy“ v podobě

¹² V některých lokalitách se objevily i poučené hlasy o tom, že „ví, že Romové takto nefungují“ (tedy že neformují komunity v klasickém slova smyslu). Přesto byla nemožnost nalézt reprezentaci komunity podávána s jistým povzdechem. Tato představa vychází pravděpodobně mimo jiné z klasického chápání ghetta fungujícího jako svébytná a samostatná sociální struktura s vnitřní hierarchií, zatímco novější teorie, pokud vůbec se stigmatizujícím konceptem ghetta jako analytickou kategorií pracují, naopak ukazují, že „žít v ghettu znamená být více sociálně izolovaný“ [Wacquant, Wilson 1989] ve smyslu potenciálního využití sociálního kapitálu jedince.

¹³ Druhou linií tématu skrytého bohatství tvoří téma práce na černo. V očích aktérů nejsou ani tak odsuzovány firmy, které nekalými praktikami mimo jiné obcházejí daňovou povinnost, ale také vytvářejí nevýhodné (a nelegální) zaměstnanecké podmínky. Jako viníci jsou naopak spíše označováni zaměstnanci, kteří na tuto praktiku přistupují.

vyprávění z druhé ruky o formách bohatství v romských rodinách, kdy například „kolegyně našla tvář klienta a jeho fotky z dovolené, Tunis, Egypt – na fotkách auta, zlato, plazma, tetování a vějíř z pětistícovek“. Toto vyprávění se ve výroku komunikační partnerky částečně prolínalo s dalším svědectvím tentokrát z úst praktické lékařky, která navštívila byt rodiny a viděla, že „doma mají plazmové obrazovky a vysoké koberce“, jasné atributy materiálního bohatství a odlišného statusu. Sociální role chudých a potřebných je v očích těchto aktérů spojena s přesnými atributy (nezasloužené) chudoby, kterými jsou v naší společnosti skromnost a neokázalost. Formy (z hlediska majoritní společnosti okázalé) spotřeby či nelegální práce nejsou chápány jako součást problému sociálního vyloučení, ale jako další z charakteristik vedoucích ke konstruování laické představy o *undeserving poor* [Mareš 1999: 69], ve které chudí musí *vypadat jako chudí*.¹⁴ V rámci tohoto moralistního diskurzu [Levitas 1998 in Lister 2000] se formují *hranice oprávnění* žadatelů, které vymezují ty, jež si zaslouží zájem státních institucí. Ti, kteří tyto hranice překročí, jsou pak vystaveni disciplinačním formám dozoru, které mají zajistit, aby své oprávnění nabyli zpět.

4.4. Strategie purifikace a konstrukce hranice odpovědnosti

Tento přístup ukazuje formy správy ve světle jejich výchovných a pečujících funkcí. Vedle nich se ale v kontextu městského vlastnictví bytového fondu setkáváme s rolí, kterou plní město jako správce svého majetku. Volené strategie zacházení s problémovými prostory a jejich obyvateli jsou pak kombinací těchto dvou pozic, které musí města zastávat, a při jejich legitimizaci hrají významnou roli právě představy o vlastnostech jejich obyvatel, které formují *hranice odpovědnosti* města: „Ta chyba prvotní je v nich (...), oni nejsou vzdělaní a další problém, což je taky jejich, to je ta jejich mentalita, že oni nejsou schopni pracovat dlouhodobě.“ (místostarosta)

Jak jsme ukázali, prvním zmiňovaným problémem lokalit je, že jejich vlastnosti vnímané majoritou jako negativa, jsou prostě vidět: lidé zde často tráví čas na ulicích či ve dvorech domů, někdy vynáší ven židle a lavice, děti si venku hrají,

¹⁴ K tématu majetkových poměrů obyvatel problémových lokalit se vyjadřuje např. zpráva společnosti SocioFaktor: „Obyvatelé sociálně vyloučených lokalit netvoří z hlediska financí, majetku a odvozeného životního standardu homogenní celek, naopak jsou majetkově stratifikováni. V lokalitách žijí lidé, jejichž finanční prostředky postačují pouze na uspokojení základních životních potřeb. Vedle nich žijí rodiny, jejichž příjmy jsou vyšší. Sociologové by je nazvali relativně chudými (tyto rodiny dokážou uspokojit své základní životní potřeby, ale jejich životní standard se pohybuje pod standardem, který je v české společnosti obvyklým). A konečně, v lokalitách žijí také rodiny, jejichž životní standard je srovnatelný s průměrným životním standardem ve společnosti. Nutno ovšem podotknout, že počet těchto rodin je zanedbatelný. Občasná představa příslušníků majoritní společnosti, že se uvnitř oprýskaných domů běžně skrývají luxusní předměty umožňující skrytý vysoký životní standard, je liché.“ [Topinka, Janoušková 2009: 125]

na dvorech se vaří, pracuje. Hluk je dalším prvkem, který ve vyprávění našich komunikačních partnerů sehrává výraznou negativní roli a doplňuje nepříjemnou vizuální stránku. V některých lokalitách, zejména těch, které jsou v bezprostřední blízkosti dalších městských prostor, dochází v rámci zlepšování situace k úpravám přilehlých veřejných prostor, rekonstrukcím chodníků, umisťování dětských prolézaček a hřišť i dalších funkčních prvků, jako jsou lavičky či odpadkové koše. Myšlenkou skrytou za tímto zvelebováním prostoru je snaha vytvořit vizuálně příjemnější, čistší místo.

Se snahou o změnu vizuálních atributů měst, tedy řešení viditelné části problému, souvisí i představa, že zdokonalením těchto materiálních parametrů městských prostorů se zároveňlepší i chování jejich obyvatel. V případě sociálně vyloučených lokalit tedy narážíme na situace, kdy se zástupci měst soustředí především na problémy materiálního rázu (tedy například zkvalitnění bytového fondu), jelikož se domnívají, že tato (relativně jednoduchá) intervence pomůže zlepšit sociální situaci obyvatel. Tuto spojitost můžeme nalézt například v následující výpovědi místostarosty jedné z lokalit:

Já jsem to vlastně tady říkal, že ty lidi jsou možná motivováni tím, jak to na té lokalitě vypadá, jaký mají bydlení, aby žili tímto způsobem. To právě, když se člověk dostane do lepšího, nebo do jiného prostředí, tak se začne možná sám vnitřně snažit o to, aby zapadl do toho lepšího prostředí a snažil se. To asi, takhle funguje u všech nebo u většiny, že ty lidi, si to uvědomují. Ale takže je to v těch lidech i možná částečně v té lokalitě.

Představa, že určité typy jednání souvisí s určitými typy prostoru, ve kterém se toto jednání odehrává, je pro zástupce městských samospráv typická a vede k názorům, že v lepším prostředí by obyvatelé sociálně vyloučených lokalit jednodušeji akceptovali a internalizovali hodnoty a normy majoritní společnosti. Ve vztahu k esenciálnímu pojmání etnicity se tento názor zdá paradoxní. Na druhou stranu je v něm skryta typicky moderní víra ve zdokonalování jednotlivce kombinací paternalistické státní péče a dohledu, které mají vést k vytvoření člověka vhodného pro prostředí moderního města.

Snaha o uplatňování pečovatelského přístupu a s ním související potřeby dohledu jsou v promluvách našich komunikačních partnerů legitimizovány potřebou vychovávat a trénovat lidi, kteří nejsou schopni se sami o sebe a své záležitosti postarat. Výchova zajišťovaná klasickými technikami tréninku a dozoru [srovnej Foucault 2000a] je chápána jako nutná ve vztahu k „přirozeným“ vlastnostem obyvatel, kteří problémové lokality obývají. Ti jsou chápáni jako nedospělí a nezodpovědní jedinci, kteří nemají správné kulturní a civilizační návyky: nedodržují základní pravidla hygieny, nejsou schopni dávat svým dětem vhodnou stravu. V postavách terénních pracovníků, kteří v problémových lokalitách působí, se pak slučuje dozorovací a výchovná funkce. Takto hovořil o své představě jejich práce jeden z místostarostů: „Já bych uvítal, kdyby nechodili

vykládat nám, co jim máme zajistit, ale vykládali jim, aby prostě udržovali ty základní návyky hygienický, čistoty, pořádku.“ Zároveň jsme se setkali s výrokem, které předpokládají, že sami dozorovaní a vychovávaní tento stav vítají, „tu pevnou ruku nad sebou sami chtějí“, protože „to sami nedokážou“, neboť jsou „jako děti“ [srovnej Sibley 1996, 1997]. To je dokládáno zejména tvrzením, že když dozor zmizí, stav se zanedlouho vrátí do své původní podoby. Vedoucí bytového odboru jednoho z městských úřadů to vyjádřila slovy: „Musíte do nich neustále šfárat jako do myši. Jen tak se budou snažit.“

Tato snaha o převychování a vytvoření člověka vhodného do městského prostředí propojená s purifikací tohoto prostředí může vést až k extrémní formě vymístění:

Podle mě, vedení města by chtělo, aby se postavila lokalita, ty lidi se tam přestěhovali a nechali se tam... udělalo se nějaký družstvo s tím, že by město už nemělo k nim žádné závazky. To si myslím si, že nejde, to si myslím, že je primární rozdíl. My zase uvažujeme tak, že bychom chtěli, aby se ve spolupráci s městem postavily domy, oni (obyvatelé dělnické kolonie označované jako problémové) se můžou samozřejmě podílet, ale bude to nadále ve vlastnictví obce. To myslím si je zásadní rozdíl.

V tomto úryvku přemítá jeden z opozičních zastupitelů nad ideálním plánem, který zastávají vládnoucí politici ve městě. Ukazuje se v něm, jak velkou roli hraje vlastnický vztah města k nemovitostem v konstruování hranic odpovědnosti. Místa, která takto vznikají, můžeme Foucaultovými slovy označit jako *heterotopie úchylky*, které charakterizuje jako „naprosto jiná místa“ [Foucault 2003: 76], kam „se umísťují jednotlivci, jejichž chování je odchýlené vzhledem k požadovaným prostředkům či normám.“ [ibid.]¹⁵ Tato místa propojují určitý typ prostoru (velikost obytných buněk, materiály, které „se nedají spálit nebo zničit“ atp.) vhodný pro určitý typ obyvatel, jejichž koncentrace na odděleném místě umenšuje vizuální a morální *znečištění* města a zároveň umožňuje cílené působení výchovné péče a dozoru.¹⁶

V otázce konstrukce hranic odpovědnosti vázané na vlastnictví bytového fondu se také ukázal jeden z významných rozdílů mezi obcemi různé velikosti. Zatímco města či větší obce disponovaly určitým množstvím obecních bytů, jež postupně z větší části privatizovaly, malé obce byly v jiné situaci: v případě, že se obdobné problémy objevily, neměly majetkové nástroje k jejich řešení. Znamená

¹⁵ Srovnej Růžicka [2006]; na rozdíl od něj však nechápeme jako heterotopie vylučované prostory obecně.

¹⁶ Růžicka [2011: 284] používá termín *infrastrukturní exkluze*, kdy infrastrukturou rozumí „(fyzické) sítě, které umožňují či usnadňují jak přístup ke zdrojům a službám, tak komunikaci a pohyb prostorem.“ Při jejich nefunkčnosti nebo omezené funkčnosti spojené s prostorovou vzdáleností a oddělením dochází k *produkci času prostřednictvím prostoru* v podmínkách chudoby a skrze ni „k vytváření objektivních překážek pro plnohodnotnou participaci v dominantním společensko-ekonomickém systému.“ [op. cit.: 291]

to, že se právě díky snaze větších měst o dekoncentraci problémových obyvatel stávaly oběťmi – do soukromně vlastněného bytového fondu v jejich katastrálních územích byly někdy přesouvány rodiny z purifikovaných lokalit. Důležitou roli hraje motiv nesouladu jednotlivých stupňů správy: malé obce mají omezenou možnost řešit bytovou otázku svých obyvatel, protože zpravidla nejsou majiteli bytového fondu a nemají ani finanční zdroje určené pro řešení podobných situací. Naopak majiteli problémových bytových domů jsou často soukromí podnikatelé, kteří ne vždy v lokalitě pobývají, pouze do ní sporadicky dojíždí. Zástupci těchto malých obcí cítí tření a bezmocnost ve vztahu k těmto soukromým subjektům i administrativně nadřazeným úřadům, vůči jejichž rozhodování jsou často bezbranní. Jde tu vlastně o vyostřenou podobu střetu, který zažívají i města ve svém vztahu ke státu, respektive nařízením a požadavkům, které vychází buď od státních, nebo dokonce evropských orgánů. Vlastnictví bytového fondu v kombinaci s manažerským diskurzem na úrovni lokálních samospráv je tedy významným prvkem ovlivňujícím ostatní diskurzy v oblasti bydlení, včetně problematiky sociálního vyloučení [Šmídová, Šafr 2009].¹⁷

4.5. Udržování pořádku

Prosazování cílů vedoucích ke zdokonalení prostoru i obyvatel je pro aktéry v lokalitách v mnoha ohledech problematické. Na úrovni politiky se objevuje obava spojená s veřejnou podporou projektů směřovaných k pomoci Romům, která bude sankcionována úbytkem voličské podpory v následujícím volebním období. Z výše zmíněné diskrepance mezi obecnějšími (státem či Evropskou unií deklarovanými) cíli a možnostmi jejich naplňování v lokalitách pramení obecná nedůvěra vůči „romským projektům“. Zástupci městské správy pak naopak zdůrazňují svou roli hospodářů a správců městského majetku, který je třeba chránit, a v případě, že se podaří jej opravit a zvelebit, pak také dohlédnout na to, aby nedošlo k jeho opětovné devastaci. Tak jsou také legitimizovány uplatňované formy dozoru. Podívejme se nyní, které jsou v námi zkoumaných lokalitách nejběžnější.

Klasickou formou je policejní dozor. Uniformovaní policisté městské či státní policie jsou nepřehlédnutelným prvkem, který dává jasně najevo, že se společnost dívá. Například v jedné z obcí sami obyvatelé žijící v sousedství problema-

¹⁷ V čem jsme naopak rozdíl mezi různě velkými lokalitami nezaznamenali, byla výše zmíněná etnizovaná perspektiva komunikačních partnerů a partnerek. Domníváme se, že je tomu tak proto, že kategorie romství, respektive vědění o ní není založeno na konkrétních osobních zkušenostech, ale je z velké části tvořeno obecně sdílenými představami a reprezentacemi. Romové jsou typickými zástupci tzv. „outsiders“ [Becker 1963] a bývají objektem reprezentací vyvolávajících morální paniku [např. Clark, Cambell 2000]. Jde o reflexi reprezentací etnické jinakosti *obecně sdílených* členy majoritní společnosti, které jsou součástí naší kultury a které jasně poukazují na vyloučení nositelů romské etnicity na okraj či přímo za hranice společnosti (mimo kulturu).

tických lokalit artikuluji požadavek silnějšího policejního dohledu. Argumentují zejména sníženým pocitem bezpečí v místě svého bydliště.¹⁸ Město pak na tyto požadavky reaguje: v tomto konkrétním případě mimo jiné organizací debatních setkání občanů se zástupci města a policie. Právě to je fórum, kde někteří z obyvatel ventilují své nepříjemné zkušenosti z lokality.¹⁹ Zástupci oficiálních institucí pak většinou přislíbí zvýšení intenzity pochůzek, v tomto konkrétním případě také zavedli ve městě mobilní policejní služebnu. Bude využívána při zvláštních příležitostech, jako jsou společenské a kulturní události, ale především bude přistavována na místa, která se aktuálně jeví jako problematická. Prvním místem jejího využití měla být právě nejproblematictější městská lokalita.

Policejní dohled je nejzjevnější a v zásadě nejtvrďší formou dohledu.²⁰ Samozřejmě jsou ale užívány i elegantnější způsoby. Za jeden z nich lze považovat i práci terénních sociálních pracovníků městských úřadů: jejich úkolem je pomáhat obyvatelům lokalit v jednání s úřady, zajišťovat, aby bylo v souladu s předpisy, ovšem v neposlední řadě také administrovat situaci v lokalitě, a činit ji tak přehlednější a řiditelnější. Ještě zjevnějším proniknutím do lokalit jsou instituty domovníků. Obecně jsou jimi lidé, kteří mají k lokalitám osobní vztah, popřípadě jsou jejich obyvateli a tvoří jakousi spojku mezi správou města a obyvatelstvem. Méně invazivní metodou je forma správcovství. Správce objektů v majetku města zaměstnává městská realitní kancelář, která objekty spravuje. V případě, že se v domě objeví problém, může být řešen na adresné neanonymní úrovni. Nejde přitom pouze o technické závady, ale také o nedoplatky či zcela nezaplacené nájemy. V případě, že nájemníci nezaplatí, může se na ně ještě v témže měsíci obrátit správce jejich domu s dotazem, proč je tomu tak. V jedné z obcí se údajně tímto způsobem podařilo významně snížit dluh na nájemném.

Splácení nájemného a dalších poplatků je ostatně jednou z hlavních zkoušek, kterou musí pravidelně obyvatelé lokalit projít. V případě, že v ní neuspějí, přichází sankce. Ty mohou mít různé podoby od exekučního výměru po vystěhování bez náhrady, z hlediska formování problémových lokalit je ale zajímavá instituce sociálních bytů²¹ či holobytů určených pro tyto nestandardně se cho-

¹⁸ V tomto případě vycházíme ze zprostředkovaných zkušeností, ale také ze zúčastněného pozorování veřejné debaty pořádané městem na téma problémové lokality.

¹⁹ Na setkání v jedné z lokalit byla např. žena, kterou jeden z obyvatel sousedství přepadl poté, co se vracela z pošty s přeplatkem za plyn. Samozřejmě, že tento případ poukazuje i na širší kontext celé problematiky: jde o obyvatelku lokality, která je již v důchodovém věku a je jednou z původních nájemnic v bytových domech. Zároveň ji její habitus nevede k tomu, aby si nechala peníze poslat na účet, ale vyzvedává si je na poště osobně, jak byla ostatně zvyklá celý život. Kombinace tohoto osobního přístupu a faktu, že všichni obyvatelé lokality dostávají přeplatky ve stejné době, pak zvyšuje nebezpečí podobných incidentů.

²⁰ Zjevně bývá využíváním kamerových systémů: Kamera je relativně nenápadný prvek nepřetržitého dohledu.

²¹ Vzhledem k neexistenci centrální definice sociálního bydlení si města obsah tohoto pojmu definují dle vlastního uvážení.

vající jedince a rodiny. V mnoha městech existují tzv. „domy hrůzy“,²² jakési poslední štače, které fungují jako odstrašující případ, jinými slovy jako disciplinační nástroj. V časových řadách tvořených několika obdobími splatnosti nájmů a poplatků pak jejich obyvatelé osvědčí či neosvědčí schopnost postoupit do lepšího typu bydlení (nebo naopak sestoupit níž). V tomto momentu se projevuje silná disciplinační funkce mechanismu exkluze, která se objevuje jako sankce za nesplnění požadavků systému.

Posledním zajímavým disciplinačním řešením je zavádění přísnějšího režimu obývání domů s holobyty, popřípadě přestavba problémových domů na ubytovny. Není to ostatně nijak překvapivé řešení, pokud si uvědomíme, že některé domy dnes označované jako problémové byly původně postaveny jako ubytovací zařízení – jejich historie je pak v zásadě podobná a domy se po špatné zkušenosti vlastně vrací ke svým původním funkcím: takové řešení znamená, že obyvatelé nejen pravidelně platí za služby, jež jsou jim poskytovány, ale jejich život je regulován do hlubších podrobností, jako je např. pravidelné převlékání ložního prádla.

5. Závěr

Cílem textu bylo poukázat na moderní myšlenkové zdroje zacházení s urbánním prostorem a jeho obyvatelstvem, a to, že klasifikace užívané při formování hranic a objektů péče mají hlubší kořeny v tradici západního myšlení a západních forem správy prostoru. V jeho první části jsme se věnovali tomu, jak se představa správy území a fyzického prostředí propojuje s představou správy a vlády nad lidmi, kteří jej obývají. Ukázali jsme, jaké cíle si moderní urbanismus klade a jak se formovala představa o čistém a bezpečném městě a jaké kulturní konotace má představa (ne)čistoty vedoucí k purifikaci urbánního prostoru. Empirická část studie vycházela z kvalitativního šetření, jež sledovalo, jak jsou v promluvách lokálních politiků a političek a úředníků či úřednic reprezentovány tzv. problematické lokality, jaké typy prostoru a osob považují lidé, kterým je svěřena správa a vláda nad městy, za problematické a jak je jimi tato problematičnost reprezentována. Ukazujeme, jak jsou obyvatelům těchto lokalit v kategoriích zdravého rozumu, které užívají v naracích naši komunikační partneři a partnerky, připisovány esenciální etnizované atributy. Tyto atributy jsou spojovány s představou nečistoty, jež vede k potřebě dozoru a disciplinace, případně purifikace, jejíž extrémní podobou jsou různé formy vymístění obyvatel a přestavba či demolice „kontaminovaného“ prostoru.

Ukazujeme dále, že etnizované kategorie mají vedle zdravého rozumu své další zdroje, například ve vládních politikách, a že tyto diskrepance jsou lokál-

²² „Dům hrůzy“ je obecně přijímanou nálepkou užívanou ve všech z námi navštívených míst. Samo označování těchto lokalit je velmi zajímavým problémem reprodukce jejich špatné pověsti. Z dalších označení zmíníme pravidelně, i když s jakýmsi ostychem, používané „ghetto“, dále např. „Bronx“, „hnízda“ (rozuměj etnicky definovaná jako místa, kde bydlí Romové).

ními aktéry reflektovány. To znamená, že ani etnizovaná vysvětlení problému nejsou považována za jednoznačná, a to především v případech, kdy slouží jako substitute multidimenzionálního konceptu sociální exkluze. Pojem sociálního vyloučení tak v lokální praxi získává obsahy odlišné od svého původního vědecky a politicky formulovaného významu. Na základě připsaných vlastností obyvatel a prostorů jsou potom voleny strategie, jejichž legitimizace stojí za prvé na konstrukci *hranic oprávnění*, tedy diskurzivního vymezení osob, které zasluhují péči, a za druhé na vymezení *hranic odpovědnosti*, které jsou mj. konstruovány na základě vlastnických vztahů k bytovému fondu.

Významnou roli v diskurzu odpovědnosti hraje rozporný pohled na objekty péče: „jsou jako děti“ a mohou/měly by na ně být uplatněny postupy dozoru a správy, na druhou stranu (zároveň) jsou „vychytralými“, pouze zdánlivě potřebnými, kteří v očích většiny komunikačních partnerů a partnerek neoprávněně nárokují podporu obce a státu. Druhou linií konstrukce hranice odpovědnosti jsou vlastnické vztahy – panuje představa, že vlastnictví „postižených“ lokalit zvyšuje odpovědnost obce a státu za jejich obyvatele, zvláště pokud jsou vnímáni jako „naši“. Naopak pokud jsou objekty v lokalitách definovaných jako problematické vlastněny soukromníky, je tím v očích městských aktérů umenšena nejen možnost obce uplatnit některé formy dohledu, ale vlastně také její odpovědnost. Extrémně se pak logika tohoto přístupu ukazuje v případech, kdy se obce prostřednictvím privatizace či přímého prodeje lokalit zbavují, často s jasně deklarovaným záměrem jejich „vyčištění“, s tím, že soukromý vlastník bude mít z titulu svého poměru k majetku a čistě tržní vazby k nájemníkům větší šanci s tímto postupem uspět.

BARBORA VACKOVÁ je výzkumnou pracovnící Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Svůj badatelský zájem směřuje na pole urbánních studií, sociologie bydlení a sociologie domova, dále ke studiu projevů společenské moci v moderní a pozdně moderní společnosti. Doktorský titul získala obhájením disertační práce Prostor, moc a utopie: ideální město a jeho společnost.

LUCIE GALČANOVÁ je výzkumnou pracovnící Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a doktorskou studentkou oboru sociologie na téže fakultě. Věnuje se sociologii města a bydlení. Předmětem jejího výzkumného zájmu jsou sociální a kulturní aspekty prostorové dimenze sociálního exkluze, například residenční suburbanizace.

ONDŘEJ HOFÍREK pracoval do konce roku 2010 jako výzkumník Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Jeho výzkumný zájem je zaměřen na témata spojená s mezinárodní migrací, zvláště pak na ekonomické aktivity imigrantů. Své zkušenosti získal především při kvalitativním výzkumu cizinců, žijících v České republice.

Literatura

- Becker, Howard S. 1963. *Outsiders, Studies in the Sociology of Deviance*. New York, London: The Free Press, Collier, Macmillan.
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity without Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Clark, Colin, Elaine Campbell. 2000. „Gypsy Invasion‘: A Critical Analysis of Newspaper Reaction to Czech and Slovak Romani Asylum-seekers in Britain, 1997.“ *Romani Studies* 5 [online] 10 (1): 23–47 [cit. 30. 5. 2010]. Dostupné z: <<http://www.marston.co.uk/RSP/LUPRSV010P01A00023.pdf>>.
- Clarke, Adele E. 2005. *Situational Analysis: Grounded Theory After the Postmodern Turn*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Douglas, Mary. (1996) 2002. *Purity and Danger: an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London, New York: Routledge.
- Dyer, Richard. 1993. *The Matter of Images: Essays on Representations*. London, New York: Routledge.
- Engels, Friedrich. 1950. *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Praha: Svoboda.
- Foucault, Michel. 2000a. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Foucault, Michel. 2000b. *Moc, subjekt a sexualita*. Bratislava: Kalligram.
- Foucault, Michel. 2003. *Myšlení vnějšku*. Praha: Hermann a synové.
- Foucault, Michel. 2007. *Security, Territory, Population*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- GAC. 2006. „Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti.“ [online] Praha: Gabal Analysis and Consulting [cit. 30. 5. 2010]. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/files/clanky/3043/Analýza_romských_lokalit.pdf>.
- Gelman, Susan A. 2003. *The Essential Child: Origins of Essentialism in Everyday Thought*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, Oxford: Blackwell.
- Goffman, Erving. 1999. *Všichni hrajeme divadlo: sebe prezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon.
- Goffman, Erving. 2003. *Stigma. Poznámky o způsobech zvládnutí narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Hall, Peter. 1999. *The Cities in Civilization, Culture, Innovation and Urban Order*. London: Phoenix.
- Inwood, Stephen. 2003. *Historie Londýna*. Praha: BB art.
- Jacobs, Jane. 1972. *The Death and Life of Great American Cities*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Kašparová, Irena, Štěpán Ripka, Kateřina Sidiropulu Janků. 2008. *Dlouhodobý monitoring situace romských komunit v České republice. Moravské lokality*. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií.
- Lister, Ruth. 2000. „Strategies for Social Inclusion: Promoting Social Cohesion or Social Justice.“ Pp. 37–54 in Peter Askonas, Angus Stewart (eds.). *Social Inclusion: Possibilities and Tensions*. Basingstoke: Macmillan Press.
- Mareš, Petr. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Macešková, Marie, Martin Ouředníček, Jana Temelová. 2009. „Sociálně prostorová diferenciace v České republice: implikace pro veřejnou (regionální) politiku.“ *Ekonomický časopis* 57 (7): 700–715.
- Mareš, Petr. 2002. „Marginalizace, sociální exkluze.“ Pp. 9–21 in Tomáš Sirovátka (ed.). *Menší a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Georgetown.

- Mareš, Petr. 2006. „Social Exclusion and Social Inclusion: the Czech Perspective.“ Pp. 11–35 in Tomáš Sirovátka et al. *The Challenge of Social Inclusion: Minorities and Marginalised Groups in Czech Society*. Brno: Barrister & Principal.
- Mareš, Petr. 2007. „Co s konceptem sociální exkluze v české společnosti?“ Pp. 11–23 in Petr Mareš, Ondřej Hofírek (eds.). *Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav.
- Mareš, Petr, Tomáš Sirovátka. 2008. „Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začlenování (inkluzie).“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (2): 113–138.
- Musil, Jiří, Jan Müller. 2008. „Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (2): 321–348.
- Růžicka, Michal. 2006. „Geografie sociální exkluze.“ *Sociální studia* 3 (2): 117–132.
- Růžicka, Michal. 2011. „Časoprostorové a infrastrukturní aspekty procesu sociální exkluze.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (2): 273–295.
- Sedláková, Lenka. 2002. „Proměny hranic v moderní společnosti: od marginality k marginalizaci, od inkluzivní k exkluzivní společnosti.“ Pp. 25–39 in Tomáš Sirovátka (ed.). *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Georgetown.
- Sennett, Richard. 1992. *The Fall of Public Man*. New York, London: W. W. Norton.
- Sennett, Richard. 1996. *The Uses of Disorder. Personal Identity and City Life*. London: Faber and Faber.
- Sibley, David. 1996. „Outsiders in Society and Space.“ Pp. 281–298 in Stephen Daniels, Lee Roger (eds.). *Exploring Human Geography: A Reader*. London: Arnold.
- Sibley, David. 1997. *Geographies of Exclusion, Society and Difference in the West*. London: Routledge.
- Strauss, Anselm, Juliet Corbin. 1997. *Grounded Theory in Practice*. Thousand Oaks, CA, London, New Delhi: SAGE.
- Strauss, Anselm, Juliet Corbin. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Brno, Boskovice: Sdružení Podané ruce, Albert.
- Susser, Ida (ed.). 2002. *The Castells Reader on Cities and Social Theory*. Malden, MA: Blackwell Publishers.
- Sýkora, Luděk. 2009. „New Socio-spatial Formations: Places of Residential Segregation and Separation in Czechia.“ *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 100 (4): 417–435.
- Sýkora, Luděk, Jana Temelová. 2005. *Prevence prostorové segregace*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, Ministerstvo pro místní rozvoj.
- Šmídová, Olga. 2009. „Jak zkoumat ‚utváření nerovností slovy‘.“ Pp. 47–76 in Jadwiga Šanderová, Olga Šmídová et al. (eds.). *Sociální konstrukce nerovností pod kvalitativní lupou*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Šmídová, Olga, Jiří Šafr. 2009. „Nerovnosti v bydlení z pohledu vlastníků domů.“ Pp. 160–223 in Jadwiga Šanderová, Olga Šmídová et al. (eds.). *Sociální konstrukce nerovností pod kvalitativní lupou*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Šuleřová, Michaela. 2006. „Potenciál a limity městského prostoru.“ *Sociální studia* 3 (2): 41–63.
- Topinka, Daniel, Klára Janoušková (eds.). 2009. *Výzkum rizikových faktorů souvisejících s existencí sociálně vyloučených romských lokalit ve městě Přerově*. Ostrava: SocioFaktor s.r.o.
- Wacquant, Loïc J. D., William J. Wilson. 1989. „The Cost of Racial and Class Exclusion in the Inner City.“ *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 501 (1): 8–25.